

Section -C (Sikh Concepts)

Three pillars- Akal Purkh, Cosmos, Man

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਨੁੱਖ

0.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.1 ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ

1.2 ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

1.3 ਮਨੁੱਖ

1.4 ਸਾਰ

0.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ? ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜਾਂ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਗਲੈਕਸੀਆਂ, ਤਾਰੇ, ਗ੍ਰਹਿ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਜੀਵ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਕੌਣ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਹੈ? ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਸ ਕਰਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

1.1 ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ

ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਲਗ-ਪਗ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਕ ਪੱਖ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਅੱਲਾਹ, ਬ੍ਰਹਮ, ਗਾਡ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਾਂ, ਸਿਰ ਅਤੇ ਪੈਰ ਹਨ। ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ

ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਦਿਆਲੂ ਕਿਰਪਾਲੂ ਹੈ। ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਅਤੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਯਹੋਵਾਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਨੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਉਸ ਯਹੋਵਾਹ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਮੈਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਵਿਆਪਕ ਅਪਰੰਪਰ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਦਿ ਇੰਦਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਹ ਹਸਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਦੇ ਕਾਲ ਨਹੀਂ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੱਤਾ।” ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ, ਸਦੀਵੀ ਸਚ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਹਾਰ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ’, ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ‘ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਤੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ’ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਯੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਕਰੀਏ ਤੇ ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਹੈ।” ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ‘ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਕਾਲ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਖ ਅਲੱਖ, ਅਗੰਮ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤਰ ਹੈ। ਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਮੁਕਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਲ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੈ :

ਤੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਨਾਹੀ ਸਿਰਿ ਕਾਲਾ।

ਤੂੰ ਪੁਰਖੁ ਅਲੇਖ ਅਗੰਮ ਨਿਰਾਲਾ।

ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗਾਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਸਤਾ ਲਈ ‘ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਗਾਧਿ ਬੋਧ।

ਸੁਨਤ ਜਸੈ ਕੋਟਿ ਅਘ ਖਏ।

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਅਣਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਮ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ, ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ, ਰੱਬ, ਬ੍ਰਹਮ, ਹਰੀ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੇਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਨੋਂ ਸਰੂਪ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਿਸਦੇ ਅਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਰੂਪਣ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ।

ਉਹ ਹਸਤੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਡਰ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੈਰ ਦੇ ਹੈ। ਉਸ ਹਸਤੀ ਪੁਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਵਾਰਾ (ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ)। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਧੀਕ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ' ਪੁਰਸ਼ ' ਤੇ ' ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ' ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ' ਈਸ਼ਵਰ ' ਤੀਜੀ ਹਸਤੀ ਜੋੜ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਸਤਿ - ਅਸਤਿ ਹਸਤੀ ਮਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

ਏਕਮ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਾ ਅਮਰੁ ਅਜੋਨੀ ਜਾਤਿ ਨ ਜਾਲਾ ॥

ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ॥ ਖੇਜਤ ਖੇਜਤ ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਖਿਆ ।

ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ ਉਪਰਿ ਲੇਖੁ ਭਿ ਤੂੰ ॥ ਏਕੇ ਕਹੀਐ ਨਾਨਕਾ ਦੂਜਾ ਕਾਹੇ ਕੂ ॥੨ ॥ ਪਉੜੀ ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਆਪਿ ਬਣਤ ਬਣਾਈ ॥

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਵਸਫ਼ਾਂ ਦਾ ਵਖ-ਵਖ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਖਿਆਨ ਹੈ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਬ-ਕਲਾ ਸਰਬ-

ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੱਚ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ, ਸਰੀਰਕ ਸੁਖ ਤੇ ਸਰਬ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ :

ਸਰਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ॥

ਆਪਨ ਕੀਆ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਜਾਪਿ॥

ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਗੁੰਗੇ ਗੁਰੂ ਖਾਇਆ ਪੂਛੇ ਤੇ ਕਿਆ ਕਹੀਐ॥

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਿਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਜਾਕੇ ਨਾਮ ਹੈ ਅਜੋਲੀ ਕੈਸੇ ਕੇ ਜਨਮ ਲੇਤ,

ਕਹਾ ਜਾਨ ਬ੍ਰਤ ਜਨਮਾਸਟਮੀ ਕੇ ਕੀਨੇ ਹੈ॥

ਜਾ ਕੇ ਜਗ ਜੀਵਨ ਅਕਾਲ ਅਬਿਨਾਸੀ ਨਾਮ,

ਕੈਸੇ ਕੈ ਬਧਕ ਮਾਰਯੋ ਅਪਯਸ ਲੀਨੇ ਹੈ॥

ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਦੋਖ ਮੇਖ ਪਦ ਜਾਕੇ ਨਾਮ,

ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਕੈਸੇ ਹੈ ਬਿਰਹੁ ਦੁਖ ਦੀਨੇ ਹੈ॥

ਪਾਹਨ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਕੇ ਅੰਧ ਕੰਧ ਹੈ ਪੁਜਾਰੀ,

ਅੰਤਰ ਅਗਯਾਨ ਮਤਿ ਗਯਾਨ ਗੁਰ ਹੀਨੇ ਹੈ॥

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਕਰਤ੍ਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਇਕ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ।

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭੂ ਏਕੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹੀ ਕੇਇ॥

ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਬਲਿਹਾਰਣੈ ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਸੋਇ॥

1.2 ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਇਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਲਈ ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਨੁਮਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਈਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਰਤੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਜਗਤ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬੀਜ ਬਣੀ। ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ। ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਆਨ ਮਜੀਦ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ 6 ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਹਰੇਕ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਈਸ਼ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਉਸ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਕਰਤੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਸਾਰਾ ਕਦੋਂ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਆਮਦ ਕਦੋਂ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਰਬ ਧਰਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ' ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਦੋਂ ਉਤਪਤ ਹੋਈ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਅਰਬ, ਛਿਆਨਵੇਂ ਕਰੋੜ, ਅੱਠ ਲੱਖ, ਤ੍ਰਵੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬਣਿਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦ ਧਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋ. ਕੇਰਲ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਤ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਬਣਿਆਂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਲੀਅਮ ਟਾਮਸ ਦਸ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਹਿਲਨਰ ਦੇ ਕਰੋੜ ਸਾਲ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਬਣਿਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ।"

ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, "ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੂਰਜ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਜਗ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ, ਇਵੇਂ ਇਸ ਜਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਆਪੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਦਾ ਤੋਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।" ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਦੋਂ, ਕਿਵੇਂ, ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ

ਬਣਾਈ ਗਈ ? ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਾਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਲਾ ਵਖਤੁ ਕਵਣੁ ਕਵਣੁ ਥਿਤਿ ਕਵਣੁ ਵਾਰੁ॥

ਕਵਣਿ ਸਿ ਰੁਤੀ ਮਾਹੁ ਕਵਣੁ ਜਿਤੁ ਹੋਆ ਆਕਾਰੁ॥

ਵੇਲ ਨ ਪਾਈਆ ਪੰਡਤੀ ਜਿ ਹੋਵੈ ਲੇਖੁ ਪੁਰਾਣੁ॥

ਵਖਤੁ ਨ ਪਾਇਓ ਕਾਦੀਆ ਜਿ ਲਿਖਨਿ ਲੇਖੁ ਕੁਰਾਣੁ॥

ਥਿਤਿ ਵਾਰੁ ਨਾ ਜੋਗੀ ਜਾਣੈ ਰੁਤਿ ਮਾਹੁ ਨਾ ਕੋਈ॥

ਜਾ ਕਰਤਾ ਸਿਰਠੀ ਕਉ ਸਾਜੇ ਆਪ ਜਾਣੈ ਸੋਈ॥

ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਨਿਯਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿਰਫ਼ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਗਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਥਾਹ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਰਹੱਸ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤੀ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਸਾਰਾਂ, ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮਾਰ ਉਹ ਕਰਤਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜਾਂ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਜੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਬੁਰਿਆਈ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ :

ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ॥

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ॥

ਕਈ ਬਾਰ ਪਸਰਿਓ ਪਾਸਾਰ॥

ਸਦਾ ਸਦਾ ਇਕ ਏਕੰਕਾਰ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਘਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਇਹ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੇਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ॥

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ॥

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਗਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ

ਜਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਚੇ ਕੀ ਕੋਠੜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮਾਇਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਕੂੜਾ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।

1.3 ਜੀਵ / ਮਨੁੱਖ

ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲਗ-ਪਗ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਰਆਨ ਮਜੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲਾ ਨੇ ਗਲੀ ਸੜੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਗਾਰੇ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਫਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਦੁਰਲੱਭ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਦਮ ਸਦਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਇਹ ਦੁਰਲੱਭ ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਵਿਅਰਥ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੜਾ ਵਚਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਇਉਂ ਸਮਝੋ , ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ‘ ਧਰਮ ਖੰਡ ’ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਰਾਤੀ ਰੁਤੀ ਥਿਤੀ ਵਾਰ ॥ (ਸਮਾਂ)

ਪਵਣ ਪਾਈ ਅਗਨੀ ਪਾਤਾਲ ॥ (ਸਥਾਨ)

ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਥਾਪਿ ਰਖੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ॥

ਧਰਮ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਰੂਪ ਤੇ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਰੂਪ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਰੂਪ ਤੇ ਗਤੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ । ਗਣਿਤ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ । ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੂਨ ਸਾਰੀਆਂ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਦਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਾਈ ਭਰਨੇ ਵਰਗੀ ਦਾਸਤਾ ' ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੋਰ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੈ । ਹੋਰ ਜੂਨਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਸਾਧਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ (transcendent) ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ । ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਾ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਐਸੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ , ਜੋ ਪਾਰਗਾਮਤਾ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਹਜ਼ਰਤ ਮੂਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ , “ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਉਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਾਂ , ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ । ” ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ , “ ਨਾ ਹੋਂਦ ਤੇ ਨਾ ਨਿਹੋਂਦ , ਨਾ ਹੋਂਦ ਤੇ ਨਿਹੋਂਦ ਰਲ ਕੇ , ਤੇ ਨਾ ਹੋਂਦ ਤੇ ਨਿਹੋਂਦ ਦੀ ਗ਼ੈਰ - ਹਾਜ਼ਰੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਅਰਥ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਅਸਲ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ । ” ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ,

“ ਇਕ ਮਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ -- ਸੰਸਾਰੀ , ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਨਿਆਂਕਾਰ । ਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ (ਅਥਵਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ , ਪਰ ਇਹ (ਤਿੰਨੇ) ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ । ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ ਕਿ :

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ ॥

ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ ॥

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਬਹੁ - ਪਰਤੀ ਹੋਂਦ ਹੈ , ਕਈ ਉਛਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ । ਅਨੇਕਾਂ ਉਛਾੜ ਇਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਉਪਰ ਪਰਦੇ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੁਕੋਈ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਉਛਾੜ ਦੇਹੀ ਦਾ ਉਛਾੜ ਹੈ — ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਠੋਸ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰਾ ਪਰਦਾ ! ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਾਰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ । ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇਸ ਕੱਚੀ ਦੇਹੀ ਉਪਰ ਮਨੁੱਖ ਬੜਾ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਜਾ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਮਨੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ , ਸੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲਾ ਹਨ । ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਸਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਉਪਰ ਬੁਢੇਪਾ ਵੀ ਆਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ' ਚੋਂ ਉਠ ਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਸੇ , ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਤੀਜਾ ਪਰਦਾ ਮਨ ਦਾ ਹੈ , ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ - ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ - ਵਿਕਲਪਾਂ ਵਾਲੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਾ ਮੰਨ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ , ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਚਾਂ , ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਮਨ ਤਾਂ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਕੀੜਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੀ ਭੱਜਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ “ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਭਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਅਗਲਾ ਪਰਦਾ ਗਿਆਨ - ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਤਰਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ' ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਤਰਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਸਾਰਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਜੁਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ , ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ । ਐਪਰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਉਛਾੜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਛਾੜ ਮਿਥਿਆ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਮਨੁੱਖ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਛੇਦ ਸਕਦਾ ਹੈ , ਕੇਵਲ ਉਹੋ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

1.4 ਸਾਰ

ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਜੀਵ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਧਰਤੀ ਵਿਚਲਾ ਜੀਵਨ ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਨਾਮ ਜਪਣਾ , ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ , ਵੰਡ ਛਕਣਾ

0.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.1 ਨਾਮ ਜਪਣਾ

1.2 ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ

1.3 ਵੰਡ ਛਕਣਾ

1.4 ਸਾਰ

0.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਨਾਮ ਜਪਣਾ , ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣਾ ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ - ਜਾਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਤਨ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ , ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਕੇ ਹਰ ਮਾਨਵ ਲੋਕ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੰਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ - ਆਪ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਸ ਉਕਤੀ ਵਿਚ ਦਸੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਲਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ “ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

1.1 ਨਾਮ ਜਪਣਾ

ਨਾਮ ਬੜਾ ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ ਨਮ ’ ਪਦ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ , ਕੁਝ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ‘ ਮਨਾ ’ ਪਦ ਤੋਂ । ਕੁਝ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ ਨਾਮ ’ ਨੂੰ ਤਦਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਈ ਯੂਰਪੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ (Nam) ਸ਼ਬਦ ਇਹੇ ਭਾਵ ਦੱਦਾ ਹੈ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ‘ ਨੇਮ ’ (Name) ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਬਹੁਰਹਾਲ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ , ‘ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਗਿਆ ’ ਹੈ । ਐਸੀ ਸੰਗਿਆ , ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ — ਵਸਤੂ - ਵਾਚਕ ਤੇ ਭਾਵ - ਵਾਚਕ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਹ ਪਦ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬੋਧ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ , ਜਿਵੇਂ : ਨਾਮੁ , ਨਾਉ , ਨਾਇ , ਨਾਈ , ਨਾਵ , ਨਾਵੈ ਆਦਿ । ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੈ । ਉਥੇ ਇਹ ‘

ਸਤਿ ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਤ ਬੋਧ ਰੂਪ (Signified) ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਬੋਧਕ ਰੂਪ (Signifier) । ਸਤਿ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ' ਹੈ ' , ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਸਤਿ ਇਸ ਲੇਖੇ ' ਨਾਮੀ ' ਹੈ ਤੇ ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਜੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੀ ਉਹ ਵੀ ਅੱਗੋਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਹੈ ? ਜਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ' ਹੇ ਪਿਆਰੇ ਪਿਤਾ ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵੱਸ ' ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ — ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ , ਬਾਕੀ ਸਭ ਹੋਂਦ ਸੰਸਾਰਕ ਕੂੜ ਹੈ । ਇਹੋ ਨਾਮ ਸਾਰੇ ਖੰਡਾਂ - ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ , ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਪਾਤਾਲਾਂ , ਸਮੱਸਤ ਆਕਾਰਾਂ , ਸਗਲੇ ਜੀਆਂ ਜੰਤਾਂ , ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨਾਂ , ਧਰਮਾਂ , ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ , ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਧਾਰੀ ਬੈਠਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਾਰੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਅਥਵਾ ਸਿਮਰਦੇ ਹਨ , ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਮ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਸਤ ਨਾਮ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ :

ਨਾਨਕ ਕੈ ਘਰਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਵੱਡੀ ਮਹੱਤਾ ਗੁਰਮਤਿ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨੀ ਹੈ ! ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਇੰਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਕਠਿਨ ਹੈ , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ

ਆਖਣਿ ਅਉਖਾ ਸਾਚਾ ਨਾਉ ॥

ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸੁਝਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਥੀਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ , ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ ॥

ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੇ ਚਾਉ ॥

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਅਜੂਨੀ ਤੇ ਸੈਭੰ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਾਜਣਹਾਰਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ । ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਉਹ ਅਫੁਰ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ । ਓਦੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਅਚਨਚੇਤ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਤਰੰਗ ਜਾਗੀ , ਇਕ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਵੰਡੇ । ਤੁੱਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ । ਪਰ ਇਹ ਪਾਸਾਰਾ , ਇਹ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਫੁਰ ਹੋਇਆ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਫੁਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ , ਜੋ “ ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ” ਤੇ “ ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ” ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ । ਇਉਂ ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੀ ਰੱਬਤਾ ਦਾ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮਸਤ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਸਨ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਉ ਨਾਲ ਨਿਗਾਹਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। " ਇਉਂ ' ਨਾਮ ' ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰਬ - ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਾਮ ਰੱਬ ਦੀ ਸਮਸਤ ਰੱਬਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਤ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ - ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ, ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਲਈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ - ਸੱਤਾ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਰ ਥਾਂ ਅਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣਾ ਹੀ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰਾਸ ਸ੍ਰਾਸ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪਰਮ - ਸੱਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਾਮ - ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਵੀ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਉਮੈ, ਜਾਤ - ਪਾਤ ਅਤੇ ਊਚ - ਨੀਚ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਸਰਬੋਤਮ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ :

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸਠ ਧਰਮੁ ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ ॥

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਹਰੀ ਦਾ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਹੀ ਸਰਬੋਤਮ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੰਗਲ - ਬੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਹਿਸਤ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ - ਨਾਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਵਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਲੋੜ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਹੈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ ਵਣਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜੇਹਿ ॥

ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਮਾਲੀਐ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੂਢੇਹਿ ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ 1378)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ' ਨਾਮ ਜਪਣ ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ । ਇਸ ਨੂੰ ' ਨਾਮ - ਸਾਧਨਾ ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ ਜਾਂ ਬਿਨਾ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ , ਦੋਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਾਮ - ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਪਰਮ - ਸੱਤਾ ਨਾਲ , ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ' ਅਧਿਆਤਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

1.2 ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ

ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ , ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਮਿਹਰ । ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੱਬ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ , ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਰਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ , ਉਹ ਰੱਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਿਰਤੀ ਮਿਹਨਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਅੱਗ ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਕਿਰਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ , ਅਕੇਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਵਿਹਲ ਤੋਂ ਵੀ । ਤਦੇ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਕਿਰਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ । ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਘਾਲਣਾ ਬਾਝੋਂ ਚਿਹਰੇ ਕੁਮਲਾਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੈਲਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਵਧੇ ਹੋਏ ਨਹੁੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਰੱਬ ਵੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ' ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ , ਉਹ ' ਕੂੜਾ ਧੰਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ :

ਧੰਧਾ ਕਰਤ ਸਗਲੀ ਪਤਿ ਖੇਵਸਿ ਭਰਮੁ ਨ ਮਿਟਸਿ ਗਵਾਰਾ ॥ (ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੧ , ਪੰਨਾ 1127)

ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸੁੱਚਮ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਰਜਿਤ ਆਹਾਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਉਚੇਰੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਰਤ ਜੋਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਮਿਹਰ ਸਾਡੇ ਪੁਰ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ । ਇਉਂ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਲੀ , ਕਵਿਤਾ ਮਿਲੀ , ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੁਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਹੋ ਮਿਹਰ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਜੋਗਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜਦ ਸਾਨੂੰ ਰੱਬ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਜੋਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਤਨੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ , ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ! ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਵਿਹਲਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸਹੇੜਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ , ਉਸ ਨੇ ਵਿਗਾਰ ਕੱਟੀ ਹੈ । ਸੁੱਚੇ ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ । ਇਹ ਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ , ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ । ਕਿਰਤ ਕੇਵਲ ਕਮਾਈ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ , ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਕਰ - ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੱਥ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸੁੱਚੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਾਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ! ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਖਿੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਜੇਕਰ ਕੰਮ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਾਂ । ਜੇਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ । ਤਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਕਿਰਤ ਕਮਾਉਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ! ਵਿਹਲੜ ਤੇ ਕੰਮ - ਚੋਰ ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ । ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜੇ ਮੰਗਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ- ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਰੈ ਜਗੁ ਪਰਬੋਧੈ ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਪਤਿ ਹਾਰੀ ॥

ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਾਜ ਪਤ ਪਰਾਏ ਪਾਸ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ

ਜੇਗੀ ਬੈਸਿ ਰਹਹੁ ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਖੁ ਭਾਰੈ ॥

ਘਰਿ ਘਰਿ ਮਾਗਤ ਲਾਜ ਨ ਲਾਗੈ ॥)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਹਰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੀਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ , ਜੇ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ । ਮੰਗਤਾ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ , ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹਣ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵਰਜਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰੂ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥ ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥

ਕੇਵਲ ਮੰਗਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ , ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਹਰ ਅਯੋਗ ਸਾਧਨ — ਚੋਰੀ , ਠੱਗੀ , ਲੁੱਟ - ਖੋਹ , ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਆਦਿ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ ਦੱਸਿਆ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਕਰਮ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਰਤ ਸਚਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਨ ।

ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਕਿਰਤੀ ਹੈ । ਉਹ ਕਰਤਾਰ ਹੈ , ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ , ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਰਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਤਨਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰੀਆਂ , ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮੇਦੀਖਾਨਾ ਚਲਾਇਆ ਤੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਾਹੀ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਣ ਵੱਟ ਕੇ ਤੇ ਵੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਵਾਣ ਵੇਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕੀਤਾ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਘੁੰਢਣੀਆਂ ਉਬਾਲ ਕੇ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਇਉਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ । ਬਾਹਲੇ ਭਗਤ ਵੀ ਕਿਰਤੀ ਸਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਜੁਲਾਹੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਧੰਨਾ ਜੀ ਕਿਸਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਛੀਂਬੇ ਸਨ । ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਚੰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਧਨਾ ਜੀ ਕਸਾਈ ਸਨ । ਸੈਣ ਜੀ ਨਾਈ ਸਨ । ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ

ਨਾਮਾ ਮਾਇਆ ਮੋਹਿਆ ਕਰੈ ਤਿਲੋਚਨੁ ਮੀਤ ॥

ਕਾਰੇ ਛੀਪਹੁ ਛਾਇਲੈ ਰਾਮ ਨ ਲਾਵਹੁ ਚੀਤੁ ॥

ਨਾਮਾ ਕਰੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮਾਲਿ ॥

ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ ॥

ਇਉਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ' ਹੱਥ ਕਾਰ ਵੱਲ ਤੇ ਚਿੱਤ ਕਰਤਾਰ ਵੱਲ ' ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ । ਇਸੇ ਉਪਰ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

ਅਧਿਆਤਮੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਾਲਾ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ - ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਲ ਜਾਂ ਕਮਾਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਦੇ ਕੁਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸੱਚ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹੀ ਕਿਰਤ ਫਲੀ- ਭੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਰਤ, ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੱਕ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਖੋਹ ਕੇ ਧਨ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਕਿਰਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਈ ਸਗੋਂ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਰਤ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਹੈ।

ਸੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਆਦਰਯੋਗ ਹੈ ਪਰ ਮਾੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਕਿਰਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਿਉ ਨ ਹੋਵੇ , ਤਿਰਸਕਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆ ਕੀਤੀ ਕਿਰਤ ਹੀ ਸਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਦੇ ਇਕ ਸੰਵਾਦ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਨਾਮਾ ਕਰੈ ਤਿਲੋਚਨਾ ਮੁਖ ਤੇ ਰਾਮੁ ਸੰਮਾਲਿ ॥

ਹਾਥ ਪਾਉ ਕਰਿ ਕਾਮੁ ਸਭੁ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਨਾਲਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ .1376)

ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ , ਉਸ ਦਾ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿੱਕਰ ਬੀਜਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਡੇ ਵੀ ਲੱਗਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਉੱਨ ਕੱਤਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਕੱਪੜਾ ਪੱਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ।

1.3 ਵੰਡ ਛਕਣਾ

ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਜਪੀਐ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਅੰਨੁ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਅੰਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੁੱਚੀ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ , ਉਹ ਜਾਂ ਮੰਗਦਾ ਜਾਂ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਨਖਿੱਧ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਧਰਮ - ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ , ਸੁੱਚੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਡੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਦਾ ਨੇਮ ਪਰਮੇਸਰ ਦੀ ਪਿਤ੍ਰਤਾਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੀ ਭਰਾਤ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਇਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ :

ਕਰੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਿਖ ਮੁਖ ਪਾਵੈ । ਤਿਸ ਸਿਖ ਕੇ ਗੁਰ ਵਾਰਨੇ ਜਾਵੈ । (ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਸਿੰਘ)

ਕੇਵਲ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ , ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ , ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਛਕੀਦਾ ਹੈ

... ਦੇਗ ਤਿਆਰ ਗੁਰ ਹੋਈ । ਓਸ ਸਮੇ ਵੈਰੀ ਕਿਨ ਆਵੈ ,

ਪਰਮ ਮੀਤ ਸਮ ਤਾਹਿ ਛਕਾਵੈ । ਵੈਰੀ ਮਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸਮ ਦੈ ਹੈ ।

ਬਚੇ ਸੁ ਪਾਛੈ ਖੁਦ ਖਾ ਲੈ ਨਹਿ ਤੈ ਲੰਗਰ ਮਸਤ ਬਨੈ ਹੈ । (ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼)

ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਤਾਂ ਜੇ ਵੈਰ ਕਰਨ ਵੀ ਆਵੇ , ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਆਮੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵੰਡ ਛਕਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਵਰਤਣਾ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਮਾਈ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ —

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਹਿ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ .1245) ।

ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਰੁਚੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਨਾਲ ਧਨ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਭ, ਲੋਭ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਮੋਹ , ਮੋਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹੰਕਾਰ , ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੋਏ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ

ਸੁਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਦਸਵੰਧ ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੰਡ ਛਕਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ।

ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੱਬ ਦੇ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਣਾ ਰੱਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਨੇ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪ ਪਾਏ ਸਨ। ਜਦ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਆਪ ਨੇ ਮੇਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ “... ਜੇ ਕੁਛ ਆਲੂਫਾ (= ਭੱਤਾ) ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਖਵਾਇ ਪਰਮੇਸਰ ਕੇ ਅਰਥ ਦੇਵੈ ਅਰਿ ਰਾਤ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋਵੈ। ... ਸਭ ਕੋਈ ਰੋਟੀਆਂ ਲੱਗਾ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖਾਵਣਿ। ਬਾਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਭ ਸੁਖਾਲੀ ਹੋਈ। ਅਤੈ ਜਾ ਬਾਬੇ ਕੀ ਰਸੋਈ ਹੋਵੈ ਤਾਂ ਸਭ ਆਇ ਬਹਿਨ।”

ਇਸੇ ਨੇਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ - ਵਾਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : (1) ਵਿਆਪਕ ਉੱਥਾਨ ਤੇ (2) ਸਾਂਝਾ ਕਲਿਆਣ। ਵਿਆਪਕ ਉੱਥਾਨ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ‘ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਰਛਿਆ ਰਿਆਇਤ’, ‘ਪੰਥ ਕੀ ਜੀਤ’, ‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ’ ਜਿਹੇ ਵਾਕ ਵਿਆਪਕ ਉੱਥਾਨ ਦੀ ਹੀ ਅਰਦਾਸ ਹਨ। ‘ਵੰਡ ਛਕਣ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਾਂਝੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਵਿਸ਼ਵ - ਪਿਆਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਵਾਦ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਮੀਰ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨ ਨਹੀਂ। ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹਨ।

ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ - ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਹਲੜਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਖਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ‘ਗ਼ਰੀਬ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੋਲਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਨੂੰ ਭਰ - ਪੇਟ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦੇਣ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਭੇਟਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਹਿਤ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰੀਤ ਤੇਰੀ ਗਈ। ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਜਕਾਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਦਸਵੰਧ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਚੜਾਵਾ ਵੀ ਇਸੇ ਦਸਵੰਧ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਸਕਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਧਨ ਇਕੱਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਪ੍ਰਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰਾਗ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਜੁੜਨ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ

ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਧਨ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰੋਂ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਵੱਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਹੈ। ਇੰਝ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ - ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਉਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ - ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਉਹ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੰਝ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਹਿਤ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਰਤੀ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ, ਹਰ ਲੋੜਵੰਦ ਲਈ ਉਦਾਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਪਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਭ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ - ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.4 ਸਾਰ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ ਇਕ ਸਵੈ ਨਿਰਭਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਉਸਾਰੂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

Three Social Values- Equality, Liberty, Fraternity

ਸਮਾਨਤਾ

- 1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
  - 1.1 ਸਮਾਨਤਾ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
  - 1.2 ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ
  - 1.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ
  - 1.4 ਅਸਮਾਨਤਾ
  - 1.5 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ
  - 1.6 ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ
    - 1.6.1 ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ
    - 1.6.2 ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ
    - 1.6.3 ਜਾਤੀਗਤ ਸਮਾਨਤਾ
    - 1.6.4 ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ
    - 1.6.5 ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ
  - 1.7 ਸਾਰ

1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਭਿੰਨਤਾ ਲਿੰਗ, ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕ, ਰੰਗ, ਨਸਲ, ਸਥਾਨਗਤ, ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਨੀਵਾਂ ਜਾਂ ਉਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਜਾਂ ਖੁਬੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ,

ਜਾਤਪਾਤ/ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਨਸਲ ਵਰਗੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਤ ਪੁੱਛੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੌਤੀ (ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ) ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਉੱਚੀ। ਫਿਰ ਹੋਟਲ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਜਿਹੇ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਚਾਹ ਦੇ ਦੇਣ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਧੀਆ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਦੇਣ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ ਦੱਸਣ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਤੀਗਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਕਹਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Discrimination) ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾਗੇ। ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰ (Theology) ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਧਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਜਿੱਠਿਆ ਗਿਆ, ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

1.1 ਸਮਾਨਤਾ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ **Equality** ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **Equality** ਫਰੈਂਚ ਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ *aequalis*, *aequus* and *aequalitas* ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਸਮ, ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਸਮਾਨ। ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਲਈ ਬਿਨਾ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਲਿੰਗ, ਰੰਗ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਇਲਾਕਾਈ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਣਾ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਮਾਟੋ (Motto) ਸੀ। (*Liberté égalité fraternité* is the motto of the French revolution meaning freedom, equality, and fraternity) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Preambles of Constitution) ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Cambridge Dictionary) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ: “the right of different groups of people to have a similar social position and receive the same treatment.”

- Equality between the [sexes](#)
- [Racial](#) equality
- The [government department responsible](#) for equalities.”

ਅਰਥਾਤ: “ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਇਕਸਮਾਨ ਵਰਤਾਵ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

- ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ
- ਨਸਲੀ ਸਮਾਨਤਾ
- ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ।”

ਐਕਸਫੋਰਡ ਲਰਨਰਜ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Oxford learners Dictionaries) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ: “the fact of being equal in rights, status, advantages, etc.

- racial/social/gender equality
- We need to ensure equality of opportunity in all areas of work.
- the principle of equality before the law (= the law treats everyone the same)
- Don't you believe in equality between men and women?”

ਅਰਥਾਤ “ਅਧਿਕਾਰ, ਰੁਤਬਾ, ਲਾਭ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਤੱਥ।

- ਨਸਲੀ/ਸਮਾਜਿਕ/ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ।
- ਸਾਨੂੰ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
- ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (=ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ)
- ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?”

ਕੋਲਿੰਸ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ (Collins Dictionary) ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ: “Equality is the same [status](#), rights, and [responsibilities](#) for all the members of a [society](#), group, or family.”

ਅਰਥਾਤ: “ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜ, ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ ਦਰਜਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ।”

ਉਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ‘ਸਮਾਨਤਾ’ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ। ਨਸਲ ਅਤੇ ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ (Coherence of Ideas) ਵੀ ਆਖਦਾ

ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡੀ.ਡੀ. ਰਾਫੇਲ, ਲਾਸਕੀ ਅਤੇ ਬਾਰਕਰ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ।

ਡੀ.ਡੀ. ਰਾਫੇਲ ਅਨੁਸਾਰ “The Right to Equality proper is a right of equal satisfaction of basic human needs, including the need to develop and use capacities which are specifically human.” ਭਾਵ: “ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਇਕਸਮਾਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਨ।” ਡੀ.ਡੀ. ਰਾਫੇਲ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ: 1. ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ 2. ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ 3. ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ।

ਲਾਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ “Equality means that no man shall be so placed in society that he can over-reach his neighbour to the extent which constitutes a denial of latter’s citizenship.

ਬਾਰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ “Equality means equal rights for all the people and the abolition of all special rights and privileges”. ਅਰਥਾਤ: “ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।”

ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ:

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਥਾਮਸ ਜੈਫਰਸਨ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ: “We hold these [truths](#) to be [self-evident](#), that all men are [created](#) equal, that they are [endowed](#) by their [Creator](#) with certain [unalienable](#) rights, that among these are life, liberty, and the [pursuit](#) of happiness.”

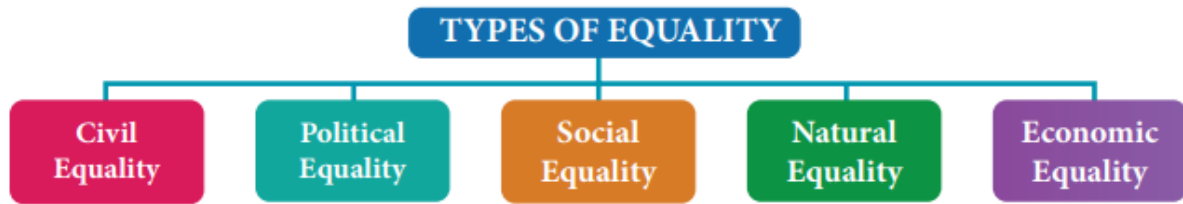
(THOMAS JEFFERSON, THE DECLARATION OF INDEPENDENCE)

ਭਾਵ: “ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲੇ ਹੱਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।”

ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ ਵਿੱਚ ਮਰਟਿਨ ਲੂਥਰ ਕਿੰਗ ਜੂਨੀਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “I have a dream that my four little children will one day live in a nation where they will not be judged by the color of their skin but by the content of their character.” (Martin Luther King Jr. speech at civil rights march)

ਭਾਵ: “ਮੇਰਾ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।”

1.2 ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ:

1.2.1 ਸਿਵਲ ਸਮਾਨਤਾ: ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇਣ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬਰਾਬਰ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ।

1.2.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (Participation) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਇਕਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਇਕਸਾਰ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

1.2.3 ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ: ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ/ਜਾਤੀ/ਧਰਮ/ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਸਮੂਹ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵੱਖਰਤਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੁਤਬਾ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

1.2.4 ਕੁਦਰਤੀ ਸਮਾਨਤਾ: ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਗੁਣਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1.3.5 ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ: ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਪੂੰਜੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਆਮ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਪੂੰਜੀ/ਅਰਥ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰਥ, ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ/ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ

ਤਨਖਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਕੰਮ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਉੱਚਿਤ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜਾ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਨ/ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਵੰਡ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

1.2.6 ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ: ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ: ਕਾਨੂੰਨ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ। ਭਾਵ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਭ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ।

1.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ:

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ (Preambles of Constitutions) ਵਿਚ ਨਿਆਂ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: EQUALITY of Status and of opportunity, and to promote among them all” ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Right) ਹੈ। ਇਹ [ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ](#) ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 14, 15, 16, 17 ਅਤੇ 18 ਅਧੀਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਟੀਕਲ 14 ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 14 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਰਾਬਰੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕੀ ਰਾਜ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਹਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰੇਗਾ। ਅਨੁਛੇਦ-15 ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਧਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨ, ਹੋਟਲ, ਜਨਤਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ, ਜਨਤਕ ਪਾਰਕ, ਖੂਹ, ਟੈਂਕ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ-16 ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਹੁਦੇ ਸਬੰਧੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਜਾਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਹੁਦੇ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਆਯੋਗ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਛੇਦ 17 ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਛੇਦ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1.4 ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ:

ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਇਹ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ। ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰੀਰਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਕ ਹੀ ਲਿੰਗ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਾਤਪਾਤ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਨਸਲ ਆਦਿ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਲਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

1.5 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ:

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਧਾਰ 'ਰੱਬੀ ਜੋਤ' ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਹੈ। *ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥* ਜੇਕਰ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਵਸਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਗਲ ਜੀਵ ਜੋਤ (ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਜੋਤ ਔਰਤ, ਮਰਦ, ਹਰ ਜਾਤ, ਨਸਲ, ਧਰਮ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਥੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਕੀਟ ਹਸਤਿ ਮਹਿ ਪੂਰ ਸਮਾਨੇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ.252)

ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ 'ਦੂਜੇ ਭਾਵ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪਸੀ ਪਾੜਾ (Difference) ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਿਰਕੇ, ਜਾਤ, ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੱਕੜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਤਾਤ ਪਰਾਈ (ਈਰਖਾ) ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਵਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਬਿਸਰ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥

ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੇਹਿ ਪਾਈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1299)

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਮਾਨਿ॥ (ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ)

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਬੇਗਮਪੁਰੇ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਸਭ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦੇ, ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਾਧੂ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਤ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੇ ਨਾਉ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੇਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥

ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥

ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ॥ **ਦੇਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੇ ਆਹੀ॥**

ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ॥ ਉਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥

ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੇ ਅਟਕਾਵੈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ ਜੇ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 345)

1.6 ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਨਤਾ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਇਕ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਆਧਾਰਿਤ ਪਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਨੀਵਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਅਉਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀਗਤ, ਲਿੰਗਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਖ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ, ਪੰਗਤ, ਸਰੋਵਰ, ਖਾਲਸਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੁਕਾਤੀ ਫਲਸਫੇ ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕੋ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਖੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲਿੰਗਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਤੀਗਤ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ।

1.6.1 ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ (Gender Equality): ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਲਿੰਗਕ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ UNICEF ਦੀ ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। Gender Equality "means that women and men, and girls and boys, enjoy the same rights, resources, opportunities and protections. It does not require that girls and boys, or women and men, be the same, or that they be treated exactly alike." ਉਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀਚਾਰਿਆਂ ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਅਤੇ ਮਰਦ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉਪਰ ਵੱਖਰੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਰੋਤ, ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਲਿੰਗਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਔਰਤ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਾੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਤੋਂ ਔਰਤ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੇ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਅਨੇਕ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਮਰਦ ਜ਼ਾਮਾ ਪਹਿਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਲਈ 'ਬਾਘਣ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਲਸੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸੂਦਰ, ਪਸੂ, ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾੜਣ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ।

ਸੂਦਰ, ਢੋਰ, ਗਵਾਰ, ਪਸੂ, ਨਾਰੀ॥

ਏ ਪਾਂਚਹੁ ਤਾੜਣ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ॥

ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਠਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਹੱਤਵ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਦਲਾਵ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਪੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬੁਰਾ/ਮੰਦਾ ਆਖਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਾ ਆਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਔਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੁਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਜਾਂ ਹੀਣ ਸਮਝਣਾ। ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਕਿ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਤੂੰ ਬੁਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆਂ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਔਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਮਃ ੧ ॥

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 473)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲ ਕਰਕੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਔਰਤ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਇਸਦੀ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ। ਸੱਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡਿ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬਲਵੰਡ ਖੀਵੀ ਨੇਕ ਜਨ ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪਤ੍ਰਾਲੀ ॥

ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 966)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਔਰਤ ਦੀ ਅਜਾਦੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਵੱਡੇ ਕਦਮ ਸਨ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਔਰਤ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਲੰਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਰਸਮ ਔਰਤ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਬਰੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਰਦ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਆਸਕਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਔਰਤ ਲਈ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਅਤੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ-ਕਈ ਰਾਣੀਆਂ, ਨੈਕਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਔਰਤ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰਦ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜ ਦੇਣਾ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਪਰ ਕਲੰਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਮੁੜ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਤੀ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਪਤੀ ਦੀ ਚਿਖਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਤੀ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਬਿਰਹੇ ਦੀ ਚੋਟ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਸਹਾਰਦੀ ਹੈ।

ਸਲੋਕੁ ਮਃ ੩ ॥

ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੇ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨ੍ਹਿਹ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨ੍ਹਿਹ ॥੧॥

ਮਃ ੩ ॥

ਭੀ ਸੇ ਸਤੀਆ ਜਾਈਅਨਿ ਸੀਲ ਸੰਤੋਖਿ ਰਹੰਨ੍ਹਿਹ ॥

ਸੇਵਨਿ ਸਾਈ ਆਪਣਾ ਨਿਤ ਉਠਿ ਸੰਮ੍ਹਾਲੰਨ੍ਹਿਹ ॥੨॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 787)

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਿਹਾ *George Forster* ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ *A Journey from Bengal to England (1783)* ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉਪਰ ਮਨਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।” ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜੀ ਨੇ ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਪਰਦਾ ਕਰਕੇ ਨਾ ਆਵੇ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘਣੀ ਅਖਵਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕੋਰ ਲਗਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਉਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਤਮ-ਰਖਿਅਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਸਦੀ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਭਾਈ ਭਾਗੋ ਜੀ ਹਨ। ਮਾਤਾ ਭਾਗੋ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ (ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ) ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਰਣ-ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਗਏ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸਿਖ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਈ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਅਨੇਕਾ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।

- ਕੁੜੀ ਮਾਰ ਆਦਕ ਹੈ ਜੇਤੇ ਮਨ ਤੇ ਦੂਰ ਤਿਆਗੋਂ ਤੇਤੇ (ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ)
- ਗੁਰ ਸਿਖ ਕੰਨਯਾ ਨਾ ਮਾਰੇ,
ਕੁੜੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਵਰਤੇ,
ਕੰਨਯਾ ਕਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਖਾਇ॥ (ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ)

1.6.2 ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ: ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ: ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਵਾਦ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਧਰਮ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਖਾਸ ਨਹੀਂ। ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਤਾਵਾਦ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜ਼ੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਉਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਾਲੇ ਪਾੜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ

ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਇਕ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਮੋਹਰ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1349)

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਮਝ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੂਰ ਅਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਅੰਤਰ ਧਰਮ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਰੋਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਫੇਥ ਲਈ ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਤਾ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿਹਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਘਨੁਈਆ ਜੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਘਨੁਈਆ ਜੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਲ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੰਘ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਸ਼ਕਾਇਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਭਾਈ ਘਨੁਈਆ ਜੀ ਦਾ ਜਵਾਬ, ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਘਨੁਈਆ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਿਪਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ/ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿੰਘ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਤੁਰਕ। ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੱਲਮ ਅਤੇ ਪੱਟੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਭਾਈ ਜੀ ਹੁਣ ਇਹ ਮੱਲਮ ਅਤੇ ਪੱਟੀ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

1.6.3 ਜਾਤੀਗਤ ਸਮਾਨਤਾ: ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀਗਤ ਵੰਡ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਵਰਨ ਵੰਡ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਵਰਨ:

- ਬ੍ਰਾਹਮਣ
- ਖੱਤਰੀ
- ਵੈਸ਼
- ਸੂਦਰ

ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਯੁੱਧ ਲੜਣਾ, ਵੈਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਸੂਦਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀਗਤ ਵਿਤਰਕੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਪੀਡੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰੂ ਕਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਜਨਮ-ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ

ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜਾਤਪਾਤ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰੇ ਉਪਰ ਗਹਿਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ' ਆਖ ਕੇ ਵਰਨ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਉਪਰ ਲੀਕ ਫੇਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੇਉ ਰਾਫਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ॥

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਿ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਿੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅੰਗ ਕਸਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੇ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਉੱਚੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਕੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਾਤ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਤੂੰ ਆਇਆ ਹੈਂ। ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੂਦਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲਹੂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਹੈ ਜੇ ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ? ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ॥

ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਬਾਮਨ ਕਬ ਕੇ ਹੋਏ ॥

ਬਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮੁ ਮਤ ਖੋਏ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥੨॥

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ ॥

ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੁ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥੩॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੇ ਬ੍ਰਾਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥

ਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ ॥੭॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 324)

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਾਤ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਜਾਤ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰਾ॥

ਇਸੁ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤਿ ਵਿਕਾਰਾ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੧੧੨੭)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸੁ॥

ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ੁ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੧੫)

1.6.4 ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਅੰਤ ਦੌਲਤ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵੀ ਪੈਸਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਪਾਪਾ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 417)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਅਮੋਲਕ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥਾ ਗਵਾਉਣ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਜਮੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸਾ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇੜ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵੀਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਣ ਦੀ ਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰਕ ਧਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਧਨ (ਨਾਮ ਧਨ) ਦੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸੱਚਾ ਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਧਨ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਆਖ ਕੇ ਕੱਚੇ ਧਨ (ਸੰਸਾਰਕ ਦੌਲਤ) ਨੂੰ ਛਿੰਨਭੰਗਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਅਤੇ ਦਸਵੰਧ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਧਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਵਿਹਾਰਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦੇ ਪੂੜੇ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਕੱਢਣ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਇਸੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਦਾ ਪੂੜਾ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਬਣਿਆਂ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਖੂਹ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦਸਾਂ ਨੌਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਰੁੱਖੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

1.6.5 ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ: ਨਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਥਾਂ ਉਪਰ ਨਿਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਹਨ ਰੌਲਸ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ “A Theory of Justice/ਨਿਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ” ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “Justice is the first Virtue of Social Institution, as truth is of systems of thoughts” ਜਾਹਨ ਰੌਲਸ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਆਉ, ਨਿਆਇ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਨਿਆਉ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪੂਰਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇ ਕਰਤਾਰੁ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 199)

ਤੇਰੈ ਘਰਿ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹੈ ਨਿਆਉ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 376)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਚਿਹਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ੀ ਮਨੁੱਖ ਨੱਸ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਕਚਿਹਰੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਿੱਥੇ ਭੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਮਾਣਸਾ ਕਿਆਹੁ ਦੀਬਾਣਹੁ ਕੋਈ ਨਸਿ ਭਜਿ ਨਿਕਲੈ

ਹਰਿ ਦੀਬਾਣਹੁ ਕੋਈ ਕਿਥੈ ਜਾਇਆ॥

ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ, ਸਾਕੇ, ਘੱਲੂਘਾਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਿਆਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕਾਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

1.7 ਸਾਰ

ਉਕਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤੱਥ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ

1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

- 1.1 Meaning of Liberty
- 1.2 ਮੁਕਤੀ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ (Spiritual liberation: Meaning)
- 1.3 ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ
- 1.4 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਮੁਕਤੀ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ
- 1.5 ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ
- 1.6 ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ
- 1.7 ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ
  - 1.7.1 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ
  - 1.7.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ
  - 1.7.3 ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ
  - 1.7.4 ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ
  - 1.7.5 ਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ
- 1.8 ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ
- 1.9 ਸਾਰ

1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom/Liberty) ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ (Free Will) ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਕਤੀ (Salvation) ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ (Spiritual Liberty) ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਆਜ਼ਾਦੀ (The ultimate freedom) ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤਦੇ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਨਸਾਨ ਮਾਇਆ-ਰੂਪੀ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਪਰ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ Liberty ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਬਰਟੀ: Liberty is Freedom from the bondage or dominating influence of sin, spiritual servitude, worldly ties. ਭਾਵ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ "ਪਾਪ, ਦਾਸਤਾ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮਕ, ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.2 Liberty

Liberty ਸ਼ਬਦ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ libertas ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਵੀ Libertas ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ (Goddess of liberty) ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। G.D.H. Cole ਅਨੁਸਾਰ: ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਰੋਕ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਲਿਬਰਟੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। (Liberty is the freedom of individual to express without external hindrances his personalit)" ਮੈਰੀਅਮ ਵੈਬਸਟਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਬਰਟੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ (According to **Merriam Webster**,

Definition of liberty)

- the quality or state of being free
- the power to do as one pleases
- freedom from physical restraint
- freedom from arbitrary or despotic control
- the positive enjoyment of various social, political, or economic rights and privileges
- the power of choice

ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਥਾਮਸ ਹਾੱਬਜ (Thomas Hobbes), ਜਾਹਨ ਲਾਕ (John Locke), ਜਾਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿੱਲ (John Stuart Mill) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

- ਜਾਹਨ ਲਾਕ ਅਨੁਸਾਰ “ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ, ਲਿਬਰਟੀ ਹੈ।” (Liberty Consists of being free from any superior power on earth.)
- Gettle ਅਨੁਸਾਰ "ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ."
- ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ”
- J.S Mill ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਬਰਟੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, “ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ।” (The purpose of liberty is to allow a person to pursue their interest.)

1.3 ਮੁਕਤੀ: ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ

- ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ (ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ) ਅਨੁਸਾਰ “ਜਿਸ ਨੇ ਅਗਯਾਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਭ੍ਰਮ ਮੂਲਕ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਅਗਯਾਨ ਕਲਪਿਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੁਕਤਿ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਤਯ ਗਯਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੋਂਦੀ ਹੈ।
- ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮੁਚ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮੁਕਤਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਖਲਾਸੀ, ਰਿਹਾਈ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅੰਤ।
- ਡਾ. ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼) ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਛੁਟਕਾਰਾ, ਰਿਹਾਈ, ਖਲਾਸੀ।
- ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਣੀ (ਸਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਮੁਚ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਨਜ਼ਾਰਾ, ਰਿਹਾਈ ਜਾਂ ਬੰਧਨਹੀਣਤਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਰਕੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.4 ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ: ਮੁਕਤੀ, ਨਿਰਵਾਣ, ਕੈਵਲਯ, ਮੌਖਸ ਆਦਿ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਰੇਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੁਰਸਾਰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ

ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤੀ ਇਕ ਹੈ: ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਮਾਰਗ, ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ, ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਚਾਰਵਾਕ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਬੌਧ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਨਿਰਵਾਣ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ‘ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਚ’ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ‘ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ’ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕੈਵਲਯ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਜੈਨ ਮਤ ਦੇ ਨੌਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਤੱਤ ਮੋਕਸ਼ (liberation) ਹੈ।

1.5 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਸੱਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਕਰਨਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ: ਮੁਕਤ, ਮੁਕਤਾ, ਮੁਕਤਿ, ਮੁਕਤੀ, ਮੁਕਤੁ, ਮੁਕਤੇ, ਮੁਕਤੈ, ਮੁਕਤੇ, ਮੁਕਤੇ। ਉਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.6 ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

ਕੋਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ‘ਮੁਕਤੀ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ’ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਨਿਰਭਉ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੇ ਦੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਲਾਸ਼ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ:

1.6.1 ਗੁਰਮੁਖਿ: ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਈ ਸਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਜਵਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 24 ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਆਜਾਦ/ਮੁਕਤ ਕਉਣ ਹੈ? (ਕਉਣ ਸੁ ਮੁਕਤਾ) ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਗੁਰਮੁਖ’ ਨੂੰ ਮੁਕਤਾ (ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ) ਕਿਹਾ ਹੈ।

1.6.2 ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲਾ: ਨਾਮ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

- ਤੇ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜਿਨ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਤਿਨ ਪਵਿਤੁ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਏ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 735)
- ਜਿਨ ਜਪਿਆ ਹਰਿ ਤੇ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਾਈ ਤਿਨ ਕੇ ਉਜਲ ਮੁਖ ਹਰਿ ਦੁਆਰਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1115)

- ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਭਏ ਜਿਨ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨ ਤੂਟੀ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸੀ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 10)
- ਜਿਹ ਘਟਿ ਸਿਮਰਨੁ ਰਾਮ ਕੇ ਸੇ ਨਰੁ ਮੁਕਤਾ ਜਾਨੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1426)

1.6.3 ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮੀ: ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸ੍ਰੋਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- ਜਿਸੁ ਅੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੈ ਸੇ ਮੁਕਤਾ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 121)
- ਬਦਤਿ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 526)

1.6.4 ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸੀ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ, ਸਿਖ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਆਜਾਦ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

- ਹਰਿ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ੍ਹੁ ਪਰਸਿਓ ਤੇ ਇਤ ਉਤ ਸਦਾ ਮੁਕਤੇ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1385)
- ਤੇ ਮੁਕਤੇ ਭਏ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਮਨਿ ਗੁਰੁ ਪਰਚਾ ਪਾਇਅਉ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1396)
- ਨਾਨਕ ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਹੈ ਹਰਿ ਜੀਉ ਹੇਤਿ ਪਿਆਰੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 86)
- ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਸੇਈ ਜਨੁ ਮੁਕਤਾ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1062)

1.6.5 ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ: ਉਸਤਤ ਅਤੇ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਇਕ ਬੰਧਨ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਆਜਾਦ ਸੋਚ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਜਾਂ ਨਿੰਦਿਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਉਸਤਤ ਸੁਣ ਕੇ ਫੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਨਿੰਦਿਆ ਸੁਣਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1426)
- ਹਰਖੁ ਸੇਗੁ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1426)

1.7 ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ

ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਦਾ ਆਮ ਅਰਥ ਹੈ “ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਮੁਕਤੀ”। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਉਪਰ ਸੰਬੰਧ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਉਪਰ ਜਿਆਦਾ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਕਾਰਨ ਇਸਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਬੰਧ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਰੱਬ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਸਿਰਫ ਆਤਮਕ ਰਸ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜੀਵੰਤ

ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁਝ ਕੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂਗੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਅੰਦਰ ਭਗਤ ਬੇਈ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੇ ਹਾਲ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਖੀਰ ਉਪਰ ਭਗਤ ਬੇਈ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ।

ਬੇਈ ਕਰੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 93)

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤੀ ਨਾ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਜਾਣੇਗਾ?

ਮੂਏ ਹੂਏ ਜਉ ਮੁਕਤਿ ਦੇਹੁਗੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਜਾਨੈ ਕੋਇਲਾ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1292)

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਹਸਦਿਆਂ, ਖੇਡਦਿਆਂ, ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਕੇ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਟਿਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਜੁਗਤਿ॥

ਹਸੰਦਿਆ ਖੇਲੰਦਿਆ ਪੈਨੰਦਿਆ ਖਾਵੰਦਿਆ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 522)

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਹਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਾ ॥

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਭਗਵੰਤੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1155)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁਰਗਾਬੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਗਾਬੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੰਖ ਭਿੱਜਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਉੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਿੰਡਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਜੋੜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈ ਸਾਣੇ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 938)

ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਕੇ ਜਨ ਅਲਿਪਤ ਹੈ ਮੁਕਤੇ॥

ਜਿਉ ਮੁਰਗਾਈ ਪੰਕੁ ਨ ਭੀਜੈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1324)

ਪ੍ਰਸ਼ਨ: ਕਿਨ ਬਿਧਿ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ॥ ਜੀਵਤਿਆ ਨਹ ਮਰੀਐ॥

ਉਤਰ: ਆਸਾ ਭੀਤਰਿ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੁ ਮਿਲੈ॥

ਇਨ ਬਿਧਿ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ॥ ਜੀਵਤਿਆ ਇਉ ਮਰੀਐ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 877)

ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਗੁਰਸਿਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਵਿਰਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਵਿਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਨੈਕਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇਲ੍ਹ ਦਾ ਕੈਦੀ ਨਹੀਂ। ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਘੜੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਪਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਪਾਣੀ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਘੜਾ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲ ਹੂਆ ਰਾਮ’ ਅਤੇ ‘ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ’ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਤਮ ਹਿਤਾਵੈ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋਊ ਕਹਾਵੈ॥

ਤੈਸਾ ਹਰਖੁ ਤੈਸਾ ਉਸੁ ਸੋਗੁ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦੁ ਤਹ ਨਹੀ ਬਿਓਗੁ॥

ਤੈਸਾ ਸੁਵਰਨੁ ਤੈਸੀ ਉਸੁ ਮਾਟੀ॥ ਤੈਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤੈਸੀ ਬਿਖ ਖਾਟੀ॥

ਤੈਸਾ ਮਾਨੁ ਤੈਸਾ ਅਭਿਮਾਨੁ॥ ਤੈਸਾ ਰੰਕੁ ਤੈਸਾ ਰਾਜਾਨੁ॥

ਜੇ ਵਰਤਾਏ ਸਾਈ ਜੁਗਤਿ॥ ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਪੁਰਖੁ ਕਹੀਐ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ.275)

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਇਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਦ-ਗਤੀ (ਕਲਯਾਨ) ਹੈ। ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਪੋਹਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜ ਕੇ ਬਾਲਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਲੇ ਦੇ ਰੰਗ-ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਦੁਖੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜੀ ਟੁਰੀ ਜਾਂਦਾ ਮੇਲੇ ਦੀ ਗਰਦ-ਗੁਬਾਰ; ਭੀੜ ਤੋਂ ਭੀ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

1.8 ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ **ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਕੀ ਹੈ?** ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਮਤਿ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਨੌਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ: ਕਾਇਆ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਸੋਚਾਂ ਅੰਦੇਸਿਆਂ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਭਉ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਭੂਤ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦਾ ਬੰਧਨ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮਾਇਆ, ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਨੇਕੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਨੇਕਾਂ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ ਮਾਇਆ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਕੜ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨ ਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬੰਧਨ ਵੀ ਮਾਇਆਵੀ ਬੰਧਨ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਬੰਧਨ ਭਉ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।”

1.8.1 ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਪੇਖ: ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਾਵਟ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਜਾਤੀ-ਮੁਕਤ ਸਮਾਜ, ਔਰਤ-ਮੁਕਤੀ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ-ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਪਾੜੇ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੋੜ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਫਕੜ (ਵਿਅਰਥ) ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਸਲੋਕ ਮਃ ੧ ॥

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ ॥

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ ॥

ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੇ ਭਲਾ ਕਹਾਏ ॥

ਨਾਨਕ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਏ ॥੧॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 83)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ।

ਜਾਣਹੁ ਜੇਤਿ, ਨ ਪੁਛਹੁ ਜਾਤੀ, ਆਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 349)

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਠਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜ, ਔਰਤ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚਲਾ ਸਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਃ ੧॥

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੀ ਭੰਡੁ ਉਪਜੈ ਭੰਡੈ ਬਾਝੁ ਨ ਕੇਇ॥

ਨਾਨਕ ਭੰਡੈ ਬਾਹਰਾ ਏਕੇ ਸਚਾ ਸੇਇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 473)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪ ਕੇ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਰਜਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘ ਕੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ।

1.8.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ: ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਰਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੀਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ ਕਹਿਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚਪੇੜ ਮਾਰਨ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ॥

ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ੍ਹਿਰ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ ॥

ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨ੍ਹਿਰ ਘਾਉ ॥

ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1288)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ‘ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ’ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨਾ, ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇਰਿਆ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, “ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹੋਂ ਕੁਰਾਹੇ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਕਾਬਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਕਾਬਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਰਬਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਸੀ। ਲਹਿਰ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ ਗੁਆਏ ਬਗ਼ੈਰ, ਕਾਬਜ਼ ਸਟੇਟ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਉਣੋਂ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਵਾਲਿਉਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਟੁਟਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ, ਸਰਬਤ ਦੀ ਆਰਥਕ, ਸਿਆਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ।” ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਮੀਰੀ ਅਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਨਰਕ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਾਇਆਵਈ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ “ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਬਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ; ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਕਰੀਟੀਕ ਵੀ ਦੋਂਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਦ ਬੰਦੇ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਿਆਰੀ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਨੇ ਅੰਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ) ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਢਾਹਿਆ।”

1.8.3 ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ: ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਦੰਭ, ਪਾਖੰਡ, ਜਾਂ ਫੋਕਟ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ‘ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ’

(Man and His Liberation) ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਮ-ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਕਾਂਡ ਵਰਗੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਿਲਸਫੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਰਾਜ-ਯੋਗ ਜਾਂ ਸਹਿਜ-ਯੋਗ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮਯੋਗ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਦਾ ਜੀਵਨ-ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ।”

ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰਿ ਮੁਕਤਿ ਮੰਗਾਹੀ॥

ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੀ॥

ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਸਬਦੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਇ, ਪਰਪੰਚੁ ਕਰਿ ਭਰਮਾਈ ਹੇ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1028)

ਆਸਾ ਕੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸੂਤਕ ਅਤੇ ਜਨੇਊ ਸੰਬੰਧੀ ਮਿਲਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਰੀ ਧਰਮ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀਆਂ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਨਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ।

1.8.4 ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ: ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਝੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ। ਗੁਰੂ, ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਖ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕਾਟੈ ॥

ਗੁਰ ਕਾ ਸਿਖੁ ਬਿਕਾਰ ਤੇ ਹਾਟੈ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 286)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅੜਚਣ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਬਦਲਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਕਾਮ ਜਗਤ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਰੋਧ ਸ਼੍ਰੈਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਥਾਂ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

1.8.5 ਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ: ਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਨਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਦੇਵਤਾ। ਇਸਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ (ਅੰਸ) ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ।

ਗੋਂਡ ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਮਾਨਸੁ ਨਾ ਇਹੁ ਦੇਉ ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਜਤੀ ਕਹਾਵੈ ਸੇਉ ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਜੇਗੀ ਨਾ ਅਵਧੂਤਾ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਮਾਇ ਨ ਕਾਹੂ ਪੂਤਾ ॥੧॥

ਇਆ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਕੋਨ ਬਸਾਈ ॥ ਤਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਕੋਊ ਪਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਗਿਰਹੀ ਨਾ ਓਦਾਸੀ ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਰਾਜ ਨ ਭੀਖ ਮੰਗਾਸੀ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਪਿੰਡੁ ਨ ਰਕਤੁ ਰਾਤੀ ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਬ੍ਰਹਮਨੁ ਨਾ ਇਹੁ ਖਾਤੀ ॥੨॥
 ਨਾ ਇਹੁ ਤਪਾ ਕਹਾਵੈ ਸੇਖੁ ॥ ਨਾ ਇਹੁ ਜੀਵੈ ਨ ਮਰਤਾ ਦੇਖੁ ॥
 ਇਸੁ ਮਰਤੇ ਕਉ ਜੇ ਕੇਉ ਰੇਵੈ ॥ ਜੇ ਰੇਵੈ ਸੇਈ ਪਤਿ ਖੇਵੈ ॥੩॥
 ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਮੈ ਡਗਰੇ ਪਾਇਆ ॥ ਜੀਵਨ ਮਰਨੁ ਦੇਉ ਮਿਟਵਾਇਆ ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸੁ ॥ ਜਸ ਕਾਗਦ ਪਰ ਮਿਟੈ ਨ ਮੰਸੁ ॥੪॥੨॥੫॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 871)

ਆਤਮਾ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੀ ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ, ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮਹਲਾ ੫ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ ॥੧॥
 ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ॥
 ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਿਰਿ ਖਰਿਆ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ ॥
 ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ ॥੨॥
 ਸਾਧਸੰਗਿ ਭਇਓ ਜਨਮੁ ਪਰਾਪਤਿ ॥
 ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਭਜੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਰਮਤਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 176)

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁਰਲੱਭ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਫਲ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਫਲ ਇਕ ਵਾਰ ਟਾਹਣੀ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਮਨੁੱਖਾ ਸਰੀਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਾਰੀ (Turn) ਹੈ।

ਭਈ ਪਰਾਪਤਿ ਮਾਨੁਖ ਦੇਹੁਰੀਆ ॥
ਗੋਬਿੰਦ ਮਿਲਣ ਕੀ ਇਹ ਤੇਰੀ ਬਰੀਆ ॥

ਅਵਰਿ ਕਾਜ ਤੇਰੈ ਕਿਤੈ ਨ ਕਾਮ ॥

ਮਿਲੁ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ॥੧॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 378)

1.9 ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ:

ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ 'ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਜਾਂ ਜੁਗਤਾਂ'। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ:

1.9.1 ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ

1.9.2 ਗੁਰੂ

1.9.3 ਗਿਆਨ

1.9.4 ਧਰਮ ਯੁੱਧ

1.9.5 ਸਾਧਸੰਗਤਿ

1.9.1 ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ: ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਭਾਵ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਬਖਸ਼ੇ ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਆਜ਼ਾਦੀ/ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰੋਤ ਬਣੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹਨ। ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਆਲਸੀ, ਦਲਿੱਦਰੀ, ਨਖੱਟੂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਲਾਹਣਤਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ।

ਗਿਆਨ ਵਿਚੁਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ ॥

ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥

ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥

ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥

ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦਇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1245)

ਨਾਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮਕ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਜਪਿਆ ਜਾਵੇ? ਇਸਦੇ ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਿਨ ਰਾਤ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਕਉਨੁ ਨਾਮੁ ਜਗੁ ਜਾ ਕੈ ਸਿਮਰੈ ਪਾਵੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ॥

ਉਤਰ: ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਨਰੁ ਨਿਸਿ ਬਾਸੁਰ ਮਹਿ ਨਿਮਖ ਏਕ ਉਰਿ ਧਾਰੈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 902)

ਤੇ ਮੁਕਤ ਭਏ ਜਿਨ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਤਿਨ ਪਵਿਤੁ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਏ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 735)

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਸੇਵਾ ਕਉ ਦੁਇ ਭਲੇ ਏਕੁ ਸੰਤੁ ਇਕੁ ਰਾਮੁ॥

ਰਾਮੁ ਜੁ ਦਾਤਾ ਮੁਕਤਿ ਕੇ ਸਤੁ ਜਪਾਵੈ ਨਾਮੁ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1364)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਵੰਡ ਛਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

1.9.2 ਗੁਰੂ: ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਬਿਆਨਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ।

ਸਲੋਕੁ ਮਃ ੧ ॥

ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰ ਆਪਣੇ ਦਿਉਹਾੜੀ ਸਦ ਵਾਰ ॥

ਜਿਨਿ ਮਾਣਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਕੀਏ ਕਰਤ ਨ ਲਾਗੀ ਵਾਰ ॥੧॥

ਮਹਲਾ ੨ ॥

ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ ॥

ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥੨॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 463)

ਭੱਟ ਨਲੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਸਵਈਆ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਛਾਇਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੁਰਤਿ, ਸਿਧ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰੁ ਅੰਧਾਰੁ ਗੁਰੁ ਬਿਨੁ ਸਮਝ ਨ ਆਵੈ ॥

ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੁਰਤਿ ਨ ਸਿਧਿ ਗੁਰੁ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵੈ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1399)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ 36ਵੀ ਵਾਰ ਦੀ 16ਵੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਫਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੂਹਿਆਂ ਨੇ ਘੜਿਆਲ ਬਨਵਾਇਆ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਗਲ ਪਾ ਦੇਈਏ, ਤਾਂ ਜਦ ਉਹ ਆਵੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਚੂਹੇ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਦੂਜਾ ਮੱਖੀਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਘਿਉ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੀਏ

(ਇਹ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ)। ਕੀੜਿਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੂਤਕ ਲਾਹੀਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਤਕ ਨਹੀਂ ਲਹਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਲ ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ਤੇ ਭੰਬਟ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕੂੰਜਾਂ ਪਰਾਈਆਂ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਟਿਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਕਤੀ। ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਵਾਗਵਨ ਵੀ ਮਿਟਦਾ ਨਹੀਂ।

ਘੰਟ ਘੜਾਇਆ ਚੂਹਿਆਂ ਗਲਿ ਬਿਲੀ ਪਾਈਐ॥
 ਮਤਾ ਮਤਾਇਆ ਮਖੀਆਂ ਘਿਅ ਅੰਦਰਿ ਨਾਈਐ॥
 ਸੂਤਕੁ ਲਹੈ ਨ ਕੀੜਿਆਂ ਕਿਉ ਝਬੁ ਲੰਘਾਈਐ॥
 ਸਾਵਣਿ ਰਹਣ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ਜੇ ਪਾਰਿ ਵਸਾਈਐ॥
 ਕੂੰਜੀਆਂ ਵੈਸਾਖ ਵਿਚਿ ਜਿਉ ਜੂਹ ਪਰਾਈਐ॥
 ਵਿਣੁ ਗੁਰ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਫਿਰਿ ਆਈਐ ਜਾਈਐ॥16॥

1.9.3 ਗਿਆਨ: ਗੁਰਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਨੇਰੀ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਗਯਜਾਨ ਕੀ ਆਈ ਆਂਧੀ॥
 ਸਭੈ ਉਡਾਨੀ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਟਾਟੀ ਰਹੈ ਨ ਮਾਇਆ ਬਾਂਧੀ॥ 1॥
 ਦੁਚਿਤੇ ਕੀ ਦੁਇ ਬੁਨਿ ਗਿਰਾਨੀ ਮੋਹ ਬਲੇਡਾ ਟੂਟਾ॥
 ਤਿਸਨਾ ਛਾਨਿ ਪਰੀ ਧਰ ਉਪਰਿ ਦੁਰਮਤਿ ਭਾਂਡਾ ਫੂਟਾ॥
 ਆਂਧੀ ਪਾਛੇ ਜੇ ਜਲੁ ਬਰਖੈ ਤਿਹਿ ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਭੀਨਾਂ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨਿ ਭਇਆ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ਉਦੈ ਭਾਨੁ ਜਬ ਚੀਨਾ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 331)

ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਲਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਬੇੜੀ ਕੱਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫੂਟੇ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ॥
 ਕਾਟੀ ਬੇਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ ਕੀਨੀ ਬੰਦਿ ਖਲਸੁ॥
 ਆਵਣ ਜਾਣੁ ਰਹਿਓ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1002)

1.9.4 ਧਰਮ ਯੁੱਧ: ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਸੱਚ ਅਤੇ ਹੱਕ ਲਈ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤਾ ਯੁੱਧ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼) ਅਨੁਸਾਰ, “ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੇ ਜੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਛਲ ਕਪਟ ਅਸਤਯ ਨਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਜੇ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।” ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਆਖ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਬਰ ਨਾਲ, ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਮਝਾਈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਚਾਰ ਜੰਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ 14 ਜੰਗ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਸਨ। ਜਿਸਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰਜੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਦਕਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਪਾਏ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਾਸਕਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਬੀਰ ਰਸ ਭਰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਰਣ ਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜੁਝਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅਸੀਂ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ ਭਰਨ ਲਈ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗੋਤ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ ॥

ਅਵਰ ਬਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ ਧਰਮ ਜੁਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

1.9.5 ਸਾਧਸੰਗਤਿ: ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਾਧਸੰਗਤਿ/ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੇੜੀ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਖ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਵੀਹ ਬਿਸਵੇ ਅਤੇ ਸੰਗਤਿ ਇੱਕੀ ਬਿਸਵੇ’ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ/ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਉਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਜਨ ਆਵਨ ਕਾ ਇਹੈ ਸੁਆਉ॥

ਜਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਚਿਤਿ ਆਵੈ ਨਾਉ॥

ਆਪਿ ਮੁਕਤੁ ਮੁਕਤੁ ਕਰੈ ਸੰਸਾਰੁ॥

ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਜਨ ਕਉ ਸਦਾ ਨਮਸਕਾਰੁ॥ (ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ 5)

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਆ ਪੀਰ ਜੀ, ਖੁਦਾ ਦਾ ਯਾਦ ਕਰਨਾ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਹਬਤ ਕਰਨਾ, ਖੁਦਾ ਦਾ ਖੌਫ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਕਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿ ਪਦਵੀ ਮਿਲੇਗੀ।

1.10 ਸਾਰ

ਮੁਕਤੀ ਸ਼ਬਦ ਜਿਆਦਾਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਲਿਬਰਟੀ ਜਾਂ ਫਰੀਡਮ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਾਕੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਸਿਖੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣਾ ਆਪੇ ਹੀ ਕਾਜ ਸਵਾਰੀਐ। ਜੀਵੰਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਨਸਾਨ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲਾ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ

1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

- 1.1 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ
- 1.2 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ
- 1.3 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ
- 1.4 ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ
- 1.5 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ
- 1.6 ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸਿਖ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ
- 1.7 ਸਾਰ

1.1 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ 'ਵਿਸ਼ਵ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ' ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਆਪਸੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਮੱਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਨਫਰਤ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ, ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਦ ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਜਾਂ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਆਸਾਰ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੰਚਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਾਂਗੇ।

1.2 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ: ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ Fraternity ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰੋਪਣ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ Brotherhood ਅਤੇ Friendship ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ

ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇਸਤਾਨਾ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ।

ਕੈਂਬਰਿਜ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਵਰਗ, ਇਕੱਲਤਾ ਜਾਂ ਦੇਸਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਿੱਤੇ ਜਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਜਾਂ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਫਰੈਟਰਨਿਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਦੇਸਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1. Fraternity: noun (Group): A [group](#) of [people](#) who have the same [job](#) or [interest](#):
  - the [legal](#) fraternity (= [lawyers](#))
  - the [criminal](#) fraternity (= [criminals](#))
  - The [racing world](#) is a [pretty close-knit](#) fraternity.
2. Fraternity: (sing/pl verb): A [social organization](#) for [male students](#) at an American or [Canadian college](#).
3. Fraternity noun (Friendship): A [feeling](#) of [friendship](#) and [support](#).

ਕਾਊਂਟਨਜ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਅਨੁਸਾਰ Fraternity:

1. UNCOUNTABLE NOUN: Fraternity [refers](#) to friendship and [support](#) between people who [feel](#) they are closely [linked](#) to each other.

ਭਾਵ “ਭਰੱਪਣ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਦੇਸਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

2. COUNTABLE NOUN: You can refer to people who have the same [profession](#) or the same interests as a [particular](#) fraternity.

ਭਾਵ “ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਕੋ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਕੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, “ਭਾਈਚਾਰਾ (Fraternity), ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ, ਸਹਿਯੋਗੀ, ਦੇਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਅਸਰਦਾਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਕਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਮੁਦਾ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਕਈ ਹੱਕ ਅਤੇ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ

ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

1.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ

ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਨਿਆਂ, ਅਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਇਹ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਦੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ- ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ।

1.4 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਨਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 'ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੰਬਕਮ'/ਕਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁੰਬਕਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਹੈ। (ਵਸੁਧਾ ਕੁਟੰਬਕਮ)। ਇਹ ਵਾਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

1.5 ਸਿਖ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ/ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਸੰਗਤ, ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਉਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਖਾ, ਭਰਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਭੈਣ ਭਾਈ ਹਨ।

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੯੭)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੯੧)

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ, ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਇਲਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਥਾਇ ਸਾਖੀ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਬੋਲਦੇ ਸਾਝੀ ਸਗਲ ਜਹਾਨੈ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 647)

ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 747)

ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸਦੇ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਕਤ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲੇ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਲਕਿ 'ਭਰਾਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਿਆਦਾਤਰ ਭਟਕਣਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯਾਰ, ਭਰਾ, ਦੇਸਤ, ਮੀਤ, ਸਾਜਣ, ਸਖਾ, ਸੰਗੀ, ਬੰਧਪ, ਬੇਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਯਾਰ: ਦੇਸਤ, ਮਿਤਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਇ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੁਣਿ ਯਾਰ ਹਮਾਰੇ ਸਜਣ ਇਕ ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 703)

ਯਾਰ ਮੀਤ ਸੁਨਿ ਸਾਜਨਹੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਛੂਟਨੁ ਨਾਹਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 259)

ਦੇਸਤੀ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦੇਸਤੀ ਸ਼ਬਦ 18 ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਲਈ ਦੇਸਤੀ ਇਕ ਟੂਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਸਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਨਸਲ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦੇਸਤ ਚੁਣਨ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਲਕਿ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਹਰਿ ਇਕਸੈ ਨਾਲਿ ਮੈ ਦੇਸਤੀ ਹਰਿ ਇਕਸੈ ਨਾਲਿ ਮੈ ਰੰਗੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 959)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਜਿਹੇ ਲੇਭੀ ਇਨਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫਾਦ ਲਈ ਦੇਸਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਬਣੀ ਇਸ ਦੇਸਤੀ ਨੂੰ ਮਨਮੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨਮੁਖਾ ਕੇਰੀ ਦੇਸਤੀ ਮਾਇਆ ਕਾ ਸਨਬੰਧੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 959)

ਦੁਨੀਆ ਕੇਰੀ ਦੇਸਤੀ ਮਨਮੁਖ ਦਝਿ ਮਰੰਨਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 755)

ਮਨਮੁਖ ਸੇਤੀ ਦੇਸਤੀ ਥੋੜੜਿਆ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 587)

ਅਜਿਹੇ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਦੇਸਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰੋਂ ਘੁਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਸਿਉ ਕਿਆ ਕੀਚੈ ਦੇਸਤੀ ਜਿ ਆਪਿ ਭੁਲਾਏ ਕਰਤਾਰਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 587)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਦੇਸਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਤਕਰੇਬਾਜੀ ਨੂੰ ਰੱਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 473)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇਸਤੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਦੇਸਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨਮੁਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸਤੀ ਕਰਕੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦੁੱਖ ਸਹੇੜਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਦੇਸਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮਨਮੁਖ ਨਾਲ ਦੇਸਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖੋ।

ਨਾਲਿ ਇਆਣੇ ਦੇਸਤੀ ਕਦੇ ਨ ਆਵੈ ਰਾਸਿ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 474)

ਮਨਮੁਖ ਸਉ ਕਰਿ ਦੇਸਤੀ ਸੁਖ ਕਿ ਪੁਛਹਿ ਮਿਤ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1420)

ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਸਤੀ ਜਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਯਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸਤ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.6 ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ

ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗਤ, ਪੰਗਤ(ਲੰਗਰ), ਸਰੋਵਰ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਸੇਵਾ, ਗੁਰਮਤਾ, ਖਾਲਸਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਉਕਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ।

1.6.1 ਸੰਗਤ: ਸੰਗਤ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਨਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਗਤ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਸਾਥ, ਇਕੱਠ, ਟੋਲੀ ਆਦਿ। ਸਸੀ ਬਾਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਗਤੀ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਜੱਥਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਸਭਾ। ਸਿਖ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਸਤਿਸੰਗਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ:

[ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੈਸੀ ਜਾਣੀਐ ॥](#)

[ਜਿਥੈ ਏਕੇ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ ॥](#) (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 72)

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਦਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜੁੜਦੇ। ਉਸ ਇਕੱਤਰ

ਹੋਏ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਗਤ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਗਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਆਦਿ ਸਿਖ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਚੱਲ ਪਈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਇਹ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਸੰਗਤ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਜਰੀ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਜਰੀ ਵਿਚ ਜੁੜਦੀ ਹੈ।

ਸੰਗਤ ਦਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਲੰਗਰ ਰੂਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਛੇੜਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਪ ਲਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਹੋਇਆ ਮਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ ॥

ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੇਹਿ ਪਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1299)

ਇਸ ਲਈ ਸਤਸੰਗਤਿ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਡਭਾਗੀ ਮਿਲੁ ਸੰਗਤੀ ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਵਿਸਾਹੁ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 46)

ਵਡਭਾਗੀ ਮਿਲੁ ਸੰਗਤੀ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਸਿਧਿ ਕਾਜੈ ਜੀਉ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 174)

ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਸਤਸੰਗੁ ਨ ਲਭੈ ਬਿਨੁ ਸੰਗਤਿ ਮੈਲੁ ਭਰੀਜੈ ਜੀਉ ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 95)

1.6.2 ਪੰਗਤ(ਲੰਗਰ): ਲੰਗਰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਥਾ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਜਾਣਾਗੇ ਕਿ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਹੰਗਾਰਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਜਾਤ, ਪਾਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ, ਭੋਜਨ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਰੂਰੀ ਪੰਗਤ ਭਾਵ ਲਾਇਨ ਹੈ। ਇਕ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਨਾਲ ਜੁੜ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਵੀ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੁੱਖਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਸਕੇ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

ਸਦਾਬ੍ਰਿਤ ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਧ ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਪਰਦੇਸੀ ਆਵੇ॥

ਸੇ ਸੀਧਾ ਭੋਜਨ ਦਿਨ ਪਹਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਰੋਂ ਖਾਵੇ॥

ਸੂਰਦਾਸ, ਲੰਡਾ, ਲੂਲਾ, ਬੁਢਾ ਹੀਣਾ ਅਰਥੀ ਸਿਖ ਹੋਵੇ ਕੋਈ॥

ਰੋਜ ਠਹਿਰਾਇ ਦਿਤੇ ਲਏ ਦਰਬਾਰੋਂ ਸੇਈ॥

ਹਰੁ ਮਾਈ ਬੁੱਢੀ ਠੇਰੀ ਸਿਖਣੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਰ ਦੀ ਜੇ ਹੋਵੇ॥

ਸੇਈ ਭੋਜਨ ਮਾਤਰ ਦਰਬਾਰੋਂ ਲੇਵੈ॥ (ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪੰਨਾ 184)

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਅਨੁਸਾਰ “ਸਿਖ ਧਰਮ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਤੇ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕੁਸਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ, ਵਿਹਾਰਕ ਜਰੂਰਤ ਵੀ ਸੀ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮੂਹਕ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਰਾਹ ਖੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਬਾਦਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭੋਜਨ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਕੋ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਵੇ।”

21ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਏਡ ਵਰਗੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਰੋਨਾ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਲੰਗਰ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਾਲ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਹੋਰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੱਪੜਾ, ਦਵਾਈਆਂ, ਰਾਸ਼ਣ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ ਹੈ।

1.6.3 ਗੁਰਦੁਆਰਾ: ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਗੁਰ ਅਤੇ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰ ਜਾਂ ਘਰ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਕਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰਾਜ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, “ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ, ਆਤਮਜਗਿਯਾਸਾ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਗਯਾਨਉਪਦੇਸ਼ਕ ਆਚਾਰਯ, ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ ਸਫਾਖਾਨਾ, ਭੁੱਖਿਆਂ ਲਈ ਅੰਨਪੂਰਨਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਤਿ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੇਹਮਈ ਦੁਰਗ, ਅਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।” ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਚਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ, ਪਾਤਾਂ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਪਸੀ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ

ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਸੁਣਦੇ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ।”

1.6.4 ਸਰੋਵਰ: ਸਰੋਵਰ ਪਵਿੱਤਰ ਤਲਾਅ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਵਰਾਂ ਦਾ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਰੋਵਰਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਰਨ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਲ-ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਸਕਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਖੂਹ ਆਦਿਕ ਵੱਖਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਚ ਜਾਤੀ ਵਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸਰੋਵਰਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ ਨੇ ਸਭ ਵਰਨਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਮਜਬੂਤ ਹੋਇਆ।

1.6.5 ਸੇਵਾ: ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਹਨ। ਹਰ ਸਿਖ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ। ਸੇਵਾ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਇਨਸਾਨ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਰੋੜਪਤੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੰਗਰ ਛਕ ਰਹੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਲੰਗਰ ਛਕਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਛਕ ਰਿਹਾ ਇਨਸਾਨ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਗਰੀਬ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਸਮਾਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਾਈ ਘਨਈਆ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਵੈਰ ਦੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਛਕਾਇਆ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

1.6.6 ਦਸਵੰਧ: ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਵੰਧ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ: ਦਸਮਾਂਸ਼, ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ

“ਜੇ ਅਪਨੀ ਕਛੁ ਕਰਹੁ ਕਮਾਈ॥

ਗੁਰੁ ਹਿਤ ਦਿਹੁ ਦਸਵੰਧ ਬਨਾਈ॥”

ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਤਨਖਾਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਦਸਵੰਧ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਿਖ ਆਪਣੀ ਦਸਾਂ ਨੈਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕਢਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਸ ਖੱਟਦਾ ਹੈ।

ਦਸ ਨਖ ਕਰ ਜੇ ਕਾਰ ਕਮਾਵੈ,

ਤਾਂ ਕਰ ਜੇ ਧਨ ਘਰ ਮੇਂ ਲਿਆਵੈ॥

ਤਿਸ ਤੇ ਗੁਰ ਦਸੰਧ ਜੇ ਦੇਈ,

ਸਿੰਘ ਸੁਯਸ ਬਹੁ ਜਗ ਮਹਿ ਲੇਈ॥ (ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ)

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਹੜਾ ਸਿਖ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਲਈ ਦਸਵੰਧ ਨਹੀਂ ਕਢਦਾ, ਉਸ ਸਿਖ ਦਾ ਕਦੇ ਵਿਸਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦਸਵੰਧ ਗੁਰੂ ਨ ਦੇਵਹੀ,

ਝੂਠ ਬੋਲ ਜੇ ਖਾਇ॥

ਕਹੈ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਲ ਜੀ,

ਤਿਸ ਕਾ ਕਿਛ ਨ ਬਸਾਹਿ॥

ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਕ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਦਸਵੰਧ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਹੋਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਦਸਵੰਧ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

1.7 ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਗੌਰ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਅਮਲ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਕੱਢ ਕੇ ਲੰਗਰ ਜਾਂ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

1.7.1 ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਰੋਂਦ: ਸਿਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਨਕਾਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਖੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਜਨੇਊ ਨੂੰ ਪਹਿਣਨ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਨੈਵੇਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਸਿਖੀ, ਧਰਮਾਂ ਵਿਚਲੇ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਵਿਅਰਥ ਫੇਕਟ ਕਰਮਾਂ ਕਾਡਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੁਛਨਿ ਗਲ ਈਮਾਨ ਦੀ ਕਾਜੀ ਮੁਲਾਂ ਇਕਠੇ ਹੋਈ।

ਵਡਾ ਸਾਂਗ ਵਰਤਾਇਆ ਲਖਿ ਨ ਸਕੈ ਕੁਦਰਤਿ ਕੋਈ।

ਪੁਛਨਿ ਫੇਲਿ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵਡਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੇਈ।

ਬਾਬਾ ਆਖੇ ਹਾਜੀਆ, ਸੁਭਿ ਅਮਲਾ ਬਾਝਹੁ ਦੇਨੇ ਰੋਈ।

ਕਚਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਦਾ ਪਾਣੀ ਧੋਤੈ ਥਿਰ ਨ ਰਹੋਈ।

ਕਰਨਿ ਬਖੀਲੀ ਆਪਿ ਵਿਚਿ ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਇਕ ਥਾਇ ਖਲੋਈ।

ਰਾਹਿ ਸੈਤਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਗੋਈ ॥੩੩॥ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ)

ਉਕਤ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮੱਕੇ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਹਿੰਦੂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਇਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੋਹੇ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨੂਰ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ॥

ਲੇਗਾ ਭਰਮਿ ਨ ਭੂਲਹੁ ਭਾਈ॥

ਖਾਲਿਕੁ ਖਲਕ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਾਲਿਕੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਸੂਬ ਠਾਂਈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1349)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰੀਤਾਂ, ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਹਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵਣੁ ਮੁਸਕਲੁ ਜਾ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥

ਅਵਲਿ ਅਉਲਿ ਦੀਨੁ ਕਰਿ ਮਿਠਾ ਮਸਕਲ ਮਾਨਾ ਮਾਲੁ ਮੁਸਾਵੈ॥

ਹੋਇ ਮੁਸਲਮੁ ਦੀਨ ਮੁਹਾਣੈ ਮਰਣ ਜੀਵਣ ਕਾ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਵੈ॥

ਰਬ ਕੀ ਰਜਾਇ ਮੰਨੇ ਸਿਰ ਉਪਰਿ ਕਰਤਾ ਮੰਨੇ ਆਪੁ ਗਵਾਵੈ॥

ਤਉ ਨਾਨਕ ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ ਹੋਇ ਤ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਕਹਾਵੈ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 141)

ਉਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਸਲਮਾਣ ਨੂੰ ਰੱਦਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਬਲਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਅਸਲ ਅਰਥ ਦਰਸਾ ਕੇ ਤਰਜ਼-ਏ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਸਲ ਨੇਮਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1.7.2 ਤਿੰਨ ਥੰਮ: ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਤਿੰਨ ਅਸੂਲ ਹਨ। ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਨਾਮ ਜਪੋ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕੋ। ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਸਾਂ ਨੈਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਿਖ ਇਕ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਘਰ ਬਾਰ ਤਿਆਰ ਕੇ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਲੋਕ ਮਃ ੧ ॥

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ ॥

ਭੁਖੇ ਮੁਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥

ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥

ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥

ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥੧॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 1245)

ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਸਿਖੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ‘ਨਾਮ’ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਾਂ-ਜਨਮਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ, ਈਰਖਾ, ਦਵੈਸ਼, ਦੂਜੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਹਿਰੋਂਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣਾ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ “ਪਾਪਾ ਬਾਝੇ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ” ਅਤੇ “ਸੂਮਰਿ ਧਨ ਰਾਖਨ ਕਉ ਦੀਆ” ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਸਿਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵੰਡਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਦਸਵੰਧ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਸਰੋਤ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਮਸਕਾਰ ਡੰਡੋਤ ਕਰ ਗੁਰ ਭਾਈ ਗਲ ਮਿਲ ਗਲ ਲਾਵੈ॥

ਕਿਰਤ ਵਿਰਤ ਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਹਥਹੁੰ ਦੇਕੇ ਭਲਾ ਮਨਾਵੈ॥ (ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

1.7.3 ਸਮਾਨਤਾ: ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਇਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਅਸੂਲਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਿਖ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਵਿਹਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਥਾਂ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਵੈਮਾਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚਲਾ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿੰਗਕ, ਜਾਤੀਗਤ, ਆਰਥਕ, ਨਿਆਂ ਆਦਿ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹਾਅ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਅਦਰਸ਼ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਮਃ ੧॥

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 473)

ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤੀਗਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਕਲੰਕ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਚਾਰ ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੋਈ: ਬ੍ਰਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਕੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕੇਉ ਰਾਫਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫੀ॥

ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ॥ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਿ)

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੇ ਤੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਉੱਚੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਕੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜਾਤ ਦੱਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮਾਤਾ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਜਿਸ ਰਸਤੇ ਤੂੰ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲਹੂ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਹੈ ਜੇ ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਗਿਆ? ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ॥

ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਬਾਮਨ ਕਬ ਕੇ ਹੋਏ ॥

ਬਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮੁ ਮਤ ਖੇਏ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ ॥

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਰੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥੨॥

ਤੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੂਦ ॥

ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੂ ਤੁਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥੩॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੇ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥

ਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ ॥੧॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. 324)

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਜਾਤ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰੀ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਮੂਰਖ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰਾ॥

ਇਸੁ ਗਰਬ ਤੇ ਚਲਹਿ ਬਹੁਤਿ ਵਿਕਾਰਾ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੧੧੨੭)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂੰ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸੁ॥

ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸੁ॥ (ਗੁ.ਗ੍ਰੰ.ਸਾ. ੧੫)

ਉਕਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਿਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।

1.8 ਸਾਰ

ਉਕਤ ਪਾਠ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੇਹਤਰੀਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਭਰੱਪਰ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਸ ਵਿਚ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਏਕਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਜਰੂਰਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।